

смысле) символов и рассматривать в числе визуальных проявлений универсалий мировой культуры. Однако в частных случаях употребления символов подобного типа (на уровне особенного) общее может актуализироваться только в отдельных своих проявлениях или не актуализироваться вообще, замещааясь локальными значениями. Для архаических символов характерным является полисемантизм даже в пределах одной и той же культурной традиции. Соответственно, в каждом своем проявлении фигура в форме перекрещенного круга, в числе других подобных изображений, должна рассматриваться только в контексте той знаковой системы, чьим элементом она является.

Частота использования перекрещенного круга в качестве знака или символа неодинакова в различных архаических традициях, что во многом предполагает и не одинаковую повсеместно степень его значимости. В число ключевых социокультурных символов (т. е. символов, соотносимых с основными идеями и ценностями общественного значения) данный символ входит лишь в тех культурных традициях, где он обозначает понятия, основополагающие для мировоззрения их носителей. В изобразительных системах, соотносимых с различными культурами степной полосы Евразии, знак перекрещенного круга получает широкое распространение и высокий статус не ранее эпохи бронзы благодаря своему совпадению по форме с появившимся в конце III или начале II тыс. до н. э. реальным колесом со спицами.

В евразийских культурах, начиная с эпохи бронзы, колесница приобретает значение одно-

го из первостепенных социокультурных символов, значимых как для космологии, так и для отображения социальных отношений. Социокосмическим содержанием архаическое мировидение наделяет вообще все транспортные средства — и наземные, и водные, которые в мифологизированном сознании существуют как понятия, во многих своих аспектах относящиеся к единому семантическому полю (ср. практически идентичную роль тех и других в погребальном обряде, в солярных культах и пр.). Такие представления относятся к числу универсальных. При этом форма колеса, совпадающая с уже существовавшей символической фигурой космического содержания, дополняла представления о колеснице как о космическом образе. О том, что эта деталь относится к числу элементов, формирующих мифологический образ колесницы в его визуальном воплощении, свидетельствует выраженная акцентировка колес, характерная для изображений колесниц в условном плановом стиле, распространенном в искусстве Евразии эпохи бронзы и частично раннего железа (петроглифы, изображения на керамике и др.). Одновременно в евразийских изобразительных системах колесо выступает и как самостоятельный символ, в частности, маркирующий сакральных персонажей или ситуации.

Учитывая индоевропейскую почву формирования основного комплекса представлений, связанных с колесницей и колесом как социокосмическими символами, с нею же возможно связывать и приобретение рассматриваемым знаком соответствующей семантики.

М. П. Сиволап (Черкаси)

СЕРЕДНЯ НАДДНІПРЯНЩИНА В СИСТЕМІ ПАМ'ЯТОК ЯМНОЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ ОБЛАСТІ

У епоху ранньої бронзи степова і лісостепова смуга Східної Європи була зайнята племенами ямної культурно-історичної спільноти, що багатьма дослідниками співвідноситься з пізнім етапом розвитку усе ще єдиного протоіндоевропейського масиву (Mallory, 1989). Середньодніпровська група ямних пам'яток охоплює лісостепову Середню Наддніпрянщину від гирла Десни до гирла Ворскли, насамперед, власне долину Дніпра і басейни його приток — правих (Стугна, Рось, Вільшанка, Тясмин, Цибульник і Омельник) та лівих (Трубіж, Супій, Золотоношка, Ірклій, Коврай, Баталей), нижні та середні течії Сули і Псла, а також, очевидно, басейни правих приток Південного Бугу, передусім, Гірського і Гнилого Тікичів. Загальна площа поширення даних пам'яток досягає 70–90 тис. кв. км. Пам'ятки представлені переважно кур-

ганами могильниками і поселеннями з бідним культурним шаром.

Кількість курганів у даному ареалі зменшується зі сходу на захід і з півдня на північ. Розміри курганів різні: 0,5–1 м, рідше 2–3 м, іноді до 4–5 м. У більшості їх можна простежити різночасові досипки: суцільні кругові, рідше — локальні або кільцеві. Відкрито триразово повторені ступнеподібні досипки (Кузьмина, 1983; Сиволап, Сиволап, 1990). Навколо первинного насипу іноді простежуються рови, зокрема переривчасті рови (Сиволап, 1998), що мають по 8, іноді по 6 перемичок, і за своєю будовою близькі до західноєвропейських пам'яток типу ронделів і хенджів, що інтерпретуються багатьма фахівцями як астросвятилища з календарними функціями (Podborski; 1988). Поховання в курганах є основними, їх кількість у ме-

жах 1–3, рідше до 5–6. Конструкція ям основних і впускних поховань практично однакова: могильні ями чотирикутної форми, з чіткими або округленими кутами, рідше овальної або неправильної форми, трапляються ями з уступами. Ями перекривались поздовжніми чи поперечними дерев'яними плахами (рідше корою) і комишем. У дні простежені ямки від зотлілих кілочків (завжди 8). Дно ям укривалось корою, комишем, посипалось червоною вохрою. Відомі фрагменти ритуальних малюнків вохрою на дні могил (Сиволап, 1991). Посипка вохрою черепа, ступнів, рідше рук і всього корпусу — характерна ознака поховального обряду. Традиційне положення похованих скорчене на спині, рідше і пізніше — на правому боці. Серед основних поховань абсолютно переважає західна орієнтація, у впускних вона найчастіше поєднується з орієнтацією на основне поховання за трьома основними принципами: послідовним, круговим і радіальним. Серед інших характерних рис середньодніпровських ямників — відсутність возів і кам'яних стел. Переважають безінвентарні поховання. Поховальний інвентар бідний: підтрикутної форми вістря стріл із виїмкою в основі, ножі, скребки, відщепи з кременю, рідше з кварциту, зрідка кістки тварин і, ще рідше, посуд. Відомі кам'яні бойові сокири-молоти, також товкачі і розтиральники. Зрідка трапляються комплекси кістяних прикрас із молоточкоподібними булавками і нарізними кістяними пронизками. Речі з металу дуже рідкісні — ножі, шила, підвіски, сережки та ін., одиничні круглі мідні бляхи та вислобушні сокири.

У результаті 10-річних пошуків автора в Середній Наддніпрянщині було виявлено більше десятка поселенських пам'яток ямної культури і встановлені топографічні закономірності їх розміщення. Це невеликі поселення (0,5–1 га) з порівняно бідним і тонким культурним шаром, розташовані на островах у широких заплавах рік, що протікають по розгалуженій системі прохідних льодовикових долин обох берегів Дніпра. У їх культурному шарі трапляються фрагменти кераміки, кістки тварин, вироби з кістки (проколки, мотика) та каменю: кварциту, кременю, піщанику, граніту, сланцю (ножеподібні пластини, проколки, кінцебічні скребки, скребла, скобелі, реберчасті сколи, зернотерки, терочки, розтиральники, висвердлок сокири-молота, нуклеуси, відщепи, уламки каменю і крем'яних жовен та ін.). Металу не виявлено. Фауністичні матеріали поселень і курганів вказують на наступний склад стада: бик (на 1-му місці), вівця, коза, свиня та кінь. Також

у культурному шарі поселень трапляються кістки риби, обпалені фрагменти панциря болотної черепахи, численні мушлі їстівного річкового молюска *Unio* і сухопутного *Helix*. У тризнах курганів траплялись кістки шляхетного оленя, коня, вовка і собаки.

Що стосується кераміки, то черепки ямної культури складають абсолютну більшість (близько 90 %), майже повсюдно домішкою є кераміка чорноліської культури, рідше — культури багатоваликової кераміки та окремі фрагменти епохи неоліту, ранніх слов'ян і пізнього середньовіччя. У середньодніпровській групі, на відміну від інших, частіше трапляються широкогорлі посудини видовжених пропорцій із слабовиділеними вінцями, що плавно переходять в опуклий тулуб, котрий закінчується гострим або плоским дном. Кераміка, переважно неорнаментована, вкрита горизонтальними і різнонаправленими розчосами зубчастої гребінки (іноді загладженими), що утворюють своєрідну орнаmentaцію поверхні посуду у вигляді паркетних зон, косої і прямої сітки. Вінчики, в основному, товстостінні, прямі, слабовідігнуті чи стягнуті, заокруглені чи плоскозрізані, часто безорнаментальні, лише з вертикальними розчосами по вінчику (подібно до кухонної кераміки Пізнього Трипілья). Іноді вони прикрашені пальцевими вм'ятинами-защипами, поперечними насічками і відбитками перевитого шнура. Основна орнаmentaційна зона — верхня частина плеча — прикрашалася відбитками перевитого шнура, прокресленими широкими лініями, відтисками зубчастого штампа або насічками. Зрідка на плічках посуду прикрашався пальцевими вм'ятинами або плоскими наліпами. Основні орнаментальні композиції: горизонтальні і діагональні ряди, горизонтальна «ялинка», лінії і зони відбитків, іноді трикутні композиції вершиною донизу. Посудини з поховань, як правило, мають гостре чи округле дно, а на поселеннях частіше трапляються фрагменти плоскодонних посудин.

Для середньодніпровських ямників є декілька некаліброваних дат по С-14: 2500±50 р. до н.е. (КИ-3139); 2110±60 р. до н.е. (КИ-4044); 2232±46 р. до н.е. (Blн-4602), що вказують на II–у пол. III тис. до н.е. Історичні долі окремих варіантів ямної культури різні. У Середній Наддніпрянщині племена ямної культури у пізній фазі розвитку вступили в контакт з племенами катакомбної культури і підпали під їхній вплив, у результаті чого виникла середньодніпровська культура епохи бронзи, що належить до горизонту шнурових культур Європи.